

УДК 347.9
DOI <https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i38.893>

Д. П. Цвігун
orcid.org/0000-0003-4738-5246
кандидат юридичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України,
професор кафедри права
Вінницького інституту акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом»

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ: ОСНОВНІ АСПЕКТИ

Правочини є однією з базових категорій цивільного права, оскільки вони обслуговують усі його сфери та поширені практично у всіх підгалузях цивільного права. Це пов'язано з тим, що вони є серед головних юридичних засобів установа та визначення змісту правових зв'язків між учасниками цивільних правовідносин, а також засобом, з яким пов'язується динаміка цивільних правовідносин. Саме вони допомагають цивільному праву проявити себе як приватне право, де регулювання має децентралізований характер.

Таким чином, вимоги чи умови, встановлені законодавством, яким відповідає правочин, що має належну юридичну силу, називаються умовами дійсності правочину. При цьому виникає питання про те, чи кожен правочин відповідає встановленим умовам.

Актуальність вказаного питання зумовлює необхідність його вирішення, а також застосування результатів дослідження у правозастосовній практиці та в правотворчій діяльності. Питання недійсності правочину та її правових наслідків характеризуються існуванням навколо них різних дискусій, незважаючи на те, що окремим аспектам цих проблем уже присвятили свої дослідження Д.Д. Грим, О.В. Дзера, Ю.К. Толстой, Р.О. Халфіна та інші.

Однак у поширених підходах вітчизняних вчених сьогодні немає єдності щодо співвідношення цих правових категорій. Отже, доцільним є проведення системного дослідження юридичної природи недійсних правочинів та їх місця в системі юридичних фактів.

Метою статті є роз'яснення умов дійсності правочинів та наслідків їх недотримання.

Термін «правочин» вживають в українському законодавстві замість терміна «угода», який був однаковою за сенсом із визначенням з терміном «договір» і не в повністю відображав особливості співвідношення угоди та договору як загального та спеціального понять. Будь-який договір є правочином, але не кожен правочин є договором. Правочини – це різноманітні волевиявлення учасників цивільних відносин, які спрямовані на настання цивільних прав та юридичних обов'язків, які не суперечать праву [1].

Правочини відрізняються своїми ознаками від інших дій юридичного характеру. У законодавчому визначенні вказані лише дві такі головні ознаки правочину: це завжди дії фізичних і юридичних осіб; ці дії завжди спрямовані на досягнення конкретного юридичного результату – встановлення, зміну чи припинення цивільних правовідносин.

Але варто зазначити, що ці дії не завжди мають пряму силу. Є.О. Харитонов визначає, що такі дії можуть водночас бути підставою припинення одних правовідносин та підставою виникнення або зміни інших правовідносин.

Однак поняття правочину включає в себе не всі дії, що мають юридичний характер. Їх варто відрізнити від таких документів, як акти компетентних державних органів, що мають як результат цивільні правовідносини (зобов'язання з передачі будинків і споруджень між державними юридичними особами), але представляють владні акти, які видаються в межах компетенції цих органів – суб'єктів адміністративного права [2].

Отже, підсумувавши сказане, можна дати таке визначення. Правочином визнається дія дієздатного суб'єкта цивільного права, яка спрямована на встановлення, зміну та припинення цивільних прав і обов'язків, які при цьому не суперечать праву і спрямовані на задоволення особистих прав та інтересів чи прав та інтересів інших осіб.

Залежно від ознак, які визначає законодавство, правочини класифікуються на певні види чи групи. Варто зазначити, що єдиного переліку класифікаційних груп правочинів не існує, оскільки під час поділу правочинів на види використовуються різні класифікаційні ознаки. У наведених нижче класифікаціях використовується певний принцип поділу, а саме дихотомії, згідно з яким правове явище класифікується за способом поділу на дві протилежності.

Залежно від потрібних волевиявлень, достатніх для досягнення правового результату, правочини поділяють на односторонні, двосторонні і багатосторонні. Класичними прикладами односторонніх правочинів є такі: заповіт, прийняття і відмова від спадщини, видача доручення, оголошення конкурсу. Дво- чи багатостороннім пра-

вочином є погоджене волевиявлення двох або більше учасників правочину. Для двостороннього правочину потрібне взаємоузгодження (договір, угода) волевиявлення двох осіб. Саме тому в законодавстві та літературі їх іменують договорами. Багатосторонній правочин – це різновид взаємних правочинів (договорів), у якому виражається воля трьох і більше сторін.

За економічною ознакою правочини поділяються на оплатні і безоплатні.

Оплатним визнається правочин, у якому юридична дія здійснюється за еквівалент, тобто майновому наданню однієї сторони (передача грошей, майна, виконання робіт, надання послуг) відповідає зустрічний обов'язок іншої сторони. Більшість цивільно-правових правочинів є оплатною.

Оплатність чи безоплатність правочинів визначається законом, але може встановлюватися і сторонами. Безоплатні правочини – це виключення. Більшість оплатних правочинів можуть бути тільки двосторонніми.

У безоплатних правочинах обов'язок виконання дії майнового характеру лежить лише на одній стороні, яка при цьому не має права вимагати зустрічного майнового надання, тому односторонні правочини завжди є безоплатними. Однак трапляються двосторонні безоплатні правочини, наприклад, дарування.

Залежно від моменту, з якого у сторін правочину виникають цивільні права і обов'язки, правочини поділяються на консенсуальні і реальні. Консенсуальний правочин вважається укладеним з того моменту, коли сторонами була досягнута згода за всіма умовами правочину. Тобто сторони повинні узгодити своє волевиявлення. Якщо закон вимагає того, щоб це волевиявлення було виражене у певній формі, то правочин вважається укладеним тільки тоді, коли ця форма буде дотримана. Щоб укласти реальний правочин, недостатньо досягти сторонами правочину згоди за всіма істотними умовами правочину. Необхідно вчинити фактичну дію (наприклад, передати речі від однієї сторони до іншої). До реальних правочинів належать договори позики, схову, класичного дарування [3].

Залежно від форми волевиявлення також розрізняють усні та письмові правочини. Усним є правочин, в якому волевиявлення сторін не фіксується в зовнішніх носіях. Найчастіше усні правочини виконуються і укладаються одночасно.

Залежно від обов'язковості укладення правочину варто виділяти правочини із диспозитивною умовою та правочини із імперативною умовою. Правочини із імперативною умовою є обов'язковими для одного учасника. Він не може уникнути його вчинення. Це стосується публічного договору [4].

Щоб правочин був дійсним та мав відповідну юридичну силу, законодавством України були

встановлені певні умови чинності правочину, недотримання яких дає право визнати правочин недійсним. Такі вимоги прийнято називати умовами дійсності правочину. У ст. 203 Цивільного кодексу були встановлені такі умови:

1) зміст правочину не може суперечити ЦК, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства. Згідно з цим визначенням підтверджується стабільність цивільного права як галузі, майже втрачається можливість його трактування як завгодно. Така умова містить принцип важливості права та закону в цілому;

2) особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;

3) волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;

4) правочин має вчинятися у формі, встановленій законом. Однак така вимога не є повністю імперативною. Відхід від такої форми цілком можливий, але опиратись при цьому потрібно лише на розсуд та відповідальність самих сторін – учасників правочину. Варто звернути увагу на те, що у разі відхилення від встановленої законом форми допомога держави, тобто правова допомога, учаснику правочину не надається. Звідси впливає те, що можливість визнання його недійсним є досить сумнівною. З огляду на це у ч. 1 ст. 218 ЦК України цілком обґрунтовано встановлено, що недотримання сторонами письмової форми правочину, яка була встановлена законом, не має наслідком його недійсності, крім випадків, встановлених законом [5].

При цьому заперечення однією із сторін факту самого учинення правочину або оскарження його окремих частин може доводитись лише письмовими доказами, засобами аудіо- та відеозапису й іншими доказами [6].

Неможливість посилатися на свідчення свідків практично робить позов про визнання угоди недійсною неможливим;

5) правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що зумовлені ним. Таким твердженням попереджається можливість укладення фіктивних правочинів, учинених без наміру створення правових наслідків, що зумовлювалися цим правочином (ст. 234 ЦК України). Однак говорити про те, що такі правочини не можуть існувати взагалі, ми не можемо;

6) правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Поняття недійсності правочину визначене у статті 215 Цивільного кодексу України, де зазначається, що підставою недійсності правочину є недотримання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами першою – третьою, п'ятою та шостою статті

203 ЦК, тобто вимог щодо волевиявлення учасника правочину, щодо настання реальних правових наслідків правочину, щодо недопустимості порушення правочинном, вчинюваним батьками, інтересів малолітніх дітей. Тобто порушення вимог закону, допущені стороною (сторонами) після укладення правочину, не можуть спричинити його недійсність, а призводять до інших правових наслідків, передбачених законом. Недійсним може бути визнаний лише правочин, що відбувся.

Недійсним правочинном визнається такий правочин, який спрямований на настання певних наслідків, але через невідповідність вимогам чинного законодавства їх не спричиняє. Тобто зроблені дії не створюють юридичних наслідків, бо не відповідають юридичному факту, який встановило законодавство.

Також варто зауважити про ступінь недійсності правочину, зокрема про те, що він може бути різним. Існує такий вид правочинів, недійсність яких є визначеною законом, тобто у правовій формі. Такі правочини є недійсними з моменту їх укладення незалежно від рішення суду чи просто пред'явлення позову. Ідеться про нікчемні правочини, які іноді називають мертвонародженими.

Інший вид недійсних правочинів називається оспорюваними. Вони є дійсними, породжують права та обов'язки, але їх дійсність може оспорюватись зацікавленою в цьому стороною у судовому порядку. Недійсність цих правочинів не передбачається безпосередньо певною правовою нормою, але при цьому існує така норма, яка надає можливість звернутись до суду для визнання такого правочину недійсним. Тобто недійсним оспорюваний правочин може бути визнаний тільки тоді, коли буде доведений юридичний факт, який свідчить про неправильність такого правочину [7].

Правочин може складатись з частин, тобто умов. Варто говорити про те, що іноді ці умови можуть по-різному співвідноситись із законом. Тобто деякі з умов можуть відповідати вимогам, встановленим законодавцем, а деякі – ні. У такій ситуації можливі 2 варіанти вирішення подальшої юридичної долі правочину. Якщо закону не відповідають якісь істотні умови правочину, то він є або повинен бути визнаним судом недійсним в цілому. Але якщо закону суперечить якась незначна, неістотна умова, без якої цей правочин міг би цілком нормально існувати, то він вважається частково дійсним [8].

Правочин може бути визнаний недійсним лише на підставах, передбачених законом. При цьому закон визначає наслідки, що виникають у результаті вчинення недійсних правочинів. Ідеться про юридичні й майнові наслідки недійсності правочинів [9].

На майнові наслідки впливають підстави недійсності та наявності або відсутності умислу у

сторін правочину. Такі наслідки застосовуються залежно від того, чи відбулося повне або часткове виконання чи невиконання правочину. Отже, якщо умови правочину не були виконані, то і майнові наслідки не повинні настати.

Загальним правилом є повернення сторін у початковий майновий стан, тобто початкове становище, яке мали сторони до вчинення недійсного правочину.

Основним майновим наслідком є двостороння реституція – обов'язок для сторін повернути одна одній усе виконане за недійсним правочинном. Якщо таке повернення неможливе, необхідно відшкодувати вартість того, що було одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Але ця умова виконується тільки в тому разі, коли одержане полягало у користуванні майном, використаній роботі, наданій послугі.

Під час застосування такого загального наслідку, як двостороння реституція, юристи не зважають на те, хто винний у виникненні помилки, обману, погрози, насильства (позивач, відповідач, третя особа). Законодавство зосереджене та тому, що сторона, яка вимагала визнати правочин недійсним, доведе те, що помилка виникла з вини іншої сторони. Якщо цей факт не буде доведений, то особа, яка подала позов про визнання правочину недійсним, буде зобов'язана відшкодувати іншій стороні витрати за пошкодження її майна чи взагалі його втрату. Отже, відшкодування збитків відбувається в будь-якому разі. Якій стороні відшкодовуються збитки, залежить лише від тієї сторони, яка винна у недійсності правочину.

Підсумовуючи проведене дослідження, варто зазначити, що правочини є однією з базових категорій цивільного права, яка визначається як дія дієздатного суб'єкта цивільного права, яка спрямована на встановлення, зміну та припинення цивільних прав і обов'язків, які не суперечать праву і спрямовані на задоволення особистих прав та інтересів чи прав та інтересів інших осіб.

Література

1. Бойко М.Д., Співак В.М., Хазін М.А. Цивільно-правові документи : зразки заяв, скарг, договорів, заповітів, доручень, контрактів, актів з цивільно-правових питань. К. : Наукова думка, 2001. 318 с.
2. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України : підручник. Вид. 3, перероб. і доп. К. : Істина, 2011. 808 с.
3. Цивільне та сімейне право ч. 1 : навч.-метод. посібник. Одеса : Фенікс, 2014. 216 с.
4. Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания. М. : Берагор-Пресс, 2003. 576 с.
5. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 01.09.2021 р.).
6. Майданик Р.А., Бервено С.М., Майданик Н.І., Тімуш І.С., Волосенко І.В. Аномалії в цивільному пра-

ві України : навч.-практ. посіб. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Юридичний факультет. К. : Юстініан, 2007. 912 с.

7. Шевченко Я.М., Бошицький Ю.Л., Бабаскін А.Ю., Венецька М.В., Кучеренко І.М. Актуальні проблеми цивільного права і цивільного процесу в Україні. К., 2005. 456 с.

8. Музика Л.А. Цивільне право України : посібник. Академія адвокатури України ; Школа адвокатської підготовки. К. : Прецедент, 2006. 218 с.

9. Цивільне право України : навчальний посібник. К., 2004. 224 с.

Анотація

Цвігун Д. П. Правові наслідки недійсності правочинів: основні аспекти. – Стаття.

У статті розглянуто правочини як одну з базових категорій цивільного права, оскільки вони обслуговують усі його сфери та поширені практично у всіх його підгалузях. Це пов'язано з тим, що вони є серед головних юридичних засобів установа та визначення змісту правових зв'язків між учасниками цивільних правовідносин, а також засобом, з яким пов'язується динаміка цивільних правовідносин.

Визначено, що під правочином варто розуміти дію дієздатного суб'єкта цивільного права, яка спрямована на встановлення, зміну та припинення цивільних прав і обов'язків, які не суперечать праву і спрямовані на задоволення особистих прав та інтересів чи прав та інтересів інших осіб.

Встановлено, що правочини відрізняються за ознаками від інших дій юридичного характеру. У законодавчому визначенні були вказані лише дві такі головні ознаки правочину: це завжди дії фізичних і юридичних осіб; ці дії завжди спрямовані на досягнення конкретного юридичного результату – встановлення, зміну чи припинення цивільних правовідносин.

Встановлено, що залежно від ознак, які визначає законодавство, вчені класифікують правочини на певні види чи групи. Варто зазначити, що єдиного переліку класифікаційних груп правочинів не існує, оскільки під час поділу правочинів на види використовуються різні класифікаційні ознаки. У наведених класифікаціях використовується певний принцип поділу, а саме дихотомії, згідно з яким правове явище класифікується за способом поділу на дві протилежності.

Встановлено, що недійсним правочином визнається такий правочин, який спрямований на настання певних наслідків, але через невідповідність вимогам чинного законодавства їх не спричиняє. Тобто зроблені дії не створюють юридичних наслідків, бо не відповідають юридичному факту, який встановило законодавство.

Визначено, що недійсність правочину виникає внаслідок того, що дія схожа на правочин, але за своєю природою вона не є релевантною його характеристикам. Дії, що підпадають під склад недійсності правочину, є неправомірними. Вчені визначають такі підстави

недійсності правочинів: дефекти (незаконність) змісту правочину, дефекти (недотримання) форми, дефекти суб'єктного складу, дефекти волі (невідповідність волі та волевиявлення).

Ключові слова: правочини, недійсність правочинів, умови недійсності.

Summary

Tsvigun D. P. Legal consequences of invalidity of transactions: main aspects. – Article.

The article considers transactions as one of the basic categories of civil law, as they serve all areas of civil turnover and are common in almost all branches of civil law. This is due to the fact that they are among the main legal means of establishing and determining the content of legal relations between the parties to civil law, the means to which the dynamics of civil law is associated.

It is determined that the transaction should be understood as the action of a capable subject of civil law, which is aimed at establishing, changing and terminating civil rights and obligations, which do not contradict the law and are aimed at satisfying personal rights and interests or the rights and interests of others.

It is established that transactions differ in their features from other actions of a legal nature. The law defines only two main features of the transaction: it is always the actions of individuals and legal entities, and these actions are always aimed at achieving a specific legal result – the establishment, change or termination of civil relations.

It is established that, depending on the features determined by the legislation, transactions are classified into certain types or groups. It should be noted that there is no single list of classification groups of transactions, because when dividing transactions into types, different classification features are used. The following classifications use a certain principle of division, namely the dichotomy, in which a legal phenomenon is classified by the method of division into two opposites.

It is established that an invalid transaction is a transaction that, although aimed at the occurrence of certain consequences, but because it does not meet the requirements of applicable law, does not cause them. That is, the actions taken do not create legal consequences, because they do not correspond to the legal fact, which in turn was established by law.

It is determined that the invalidity of the transaction arises due to the fact that the action is similar to the transaction, but by its nature is not relevant to its characteristics. Actions that fall under the invalidity of the transaction are illegal. In science, the grounds for the invalidity of transactions are classified as follows: defects (illegality) of the content of the transaction, defects (non-compliance) with the form, defects of the subject composition, defects of will (inconsistency of will and expression of will).

Key words: transactions, invalidity of transactions, conditions of invalidity.